

שפרה שורץ

אוצר בלום לחוקרי תולדות הרפואה בארץ-ישראל

נרית שלו-כליפא ואילת ליבר (עורכות), ירושלים: גיליון רפואי: דברי ימי העיר בראי הרפואה והאמונה: תערוכה במוזיאון מגדל דוד לתולדות ירושלים, אפריל 2014 – אפריל 2015, ירושלים: יד יצחק בן-צבי ומגדל דוד: המוזיאון לתולדות ירושלים, תשע"ה, 245 + 45 עמ'

הספר והקטלוג 'ירושלים: גיליון רפואי' הוא אוצר בלום לחוקרי תולדות הרפואה בארץ-ישראל – אוצר בגלל ייחודיות האוסף בארץ ובעולם, ובלום משום שרוב החומרים והמוצגים נחשפים זו הפעם הראשונה במקובץ ובמטרה להביא את הסיפור המשולב של הרפואה בירושלים מקדמת דנא ועד הזמן החדש.

חלקו הראשון של הספר הוא מחקרי, וכולל מאמרים המציגים היבטים שונים של 'דברי ימי העיר בראי הרפואה והאמונה', והחלק השני הוא קטלוגי, ומציג באופן חזותי ארבעה נושאי משנה מרכזיים שלפיהם נבנתה התערוכה: הנס והמגפה, איים של חסד, חכמת הרופאים ומעשה מרקחת. בחלק זה נדפסו תצלומי המוצגים בלוויית הסבר תיעודי והיסטורי-רפואי. לשילוב הייחודי של מאמרים מחקריים עם תצוגה מוזאוןית יש ערך מוסף גבוה מאוד – הוא מאפשר לקוראים שאינם בקיאים בפרטי התקופה לראות, להתרשם ואף להשכיל בכל הקשור לכל אחד מהנושאים שנדונו ושהוצגו.

המחקרים בחלקו הראשון של הספר עוסקים במגוון נושאים החל בתקופת המקרא, כגון שלמה

המלך כמרפא, ירושלים והמגפות בתקופת דוד המלך ובעת מצור סנחריב מלך אשור על העיר בשלהי בית ראשון; דרך התקופה הרומית – סמלי מרפא ואלי רפואה רומיים בירושלים, הלא היא איליה קפיטולינה; התקופה הצלבנית – הרפואה הפרנציסקנית ובית המרקחת הפרנציסקני בעיר. את החלק הראשון של קובץ המחקרים מסכם מאמרו של זוהר עמר 'ציונים בתולדות הרפואה בירושלים במרוצת הדורות', אשר מביא נקודות מיוחדות בתולדות הרפואה בירושלים ברצף מהתקופה הכנענית ועד התקופה העות'מאנית. המאמרים בחלקו השני של קובץ המחקרים מתמקדים ב-200 השנים האחרונות ובעיקר בתקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט הבריטי – סיפורה של מגפת הכולרה בעיר במאה התשע עשרה, המגפות בירושלים במאות התשע עשרה והעשרים, רופאים וחולים בירושלים במאות התשע עשרה והעשרים וסיפורו של ד"ר אהרן מאיר מזי"א. קובץ המאמרים

הקדומות. מאמרים אלה מציעים פרשנויות מעניינות לקשר בין רפואה לאמונה ולמעמדה המיוחד של ירושלים, אך באשר לסוגיות של ריפוי, פרקטיקה רפואית, העוסקים ברפואה וידע על תרופות ועל אמצעי ריפוי אחרים (medica materia) של התקופה העתיקה המידע בהם מועט ביותר. למעשה מאמרים אלה אינם עוסקים ישירות ברפואה אלא מתמקדים בקשר שבין רפואה לאמונה. מאמרו של ערן דולב 'הרפואה בירושלים הצלבנית' הוא יוצא דופן מבחינה זו. דולב מציג במאמרו את הרפואה בתקופה הנדונה, מסביר ומעריך את ייסודו של בית החולים במוכנו המודרני, כמוסד אשפוז – בית חולים שהיה כנראה מהראשונים בעולם הנוצרי האירופי – וגם דן בסוגיות הקשורות לפרקטיקה הרפואית של התקופה הצלבנית ולהשפעת צורכי השעה על התפתחות מוסד בית החולים בירושלים, בעיר הקדושה. דולב בוחן את מוסד בית החולים שהקימו ההוספיטלרים, אבירי המסדר על שם יוחנן הקדוש, משלוש נקודות מבט מעניינות במיוחד: מנקודת מבט היסטורית-רפואית הוא מתאר למשל טיפולי הקזת דם, טיפולים בצריכה בעזרת ברזל מלובן והמתקת חומרי הרפואה בתוסף מתוק כדי להקל על החולים לבלוע אותה; מנקודת מבט ארגונית הוא מתאר את החלוקה של בית החולים למחלקות – ובהן מחלקת נשים – ואת הצוות הרפואי, שכלל רופאים מנתחים וחובשים שסייעו להם; ומנקודת המבט של מימון האשפוז הוא מתאר מערך של תרומות שקיבל המסדר על מנת להפעיל את בית החולים, שנתן שירות ללא תשלום, את הרישום והארגון של שטח בית החולים והמבנים שלו כרכוש מוסדר ומוגן, וכן את הפטור המיוחד שקיבל בית החולים מתשלום מס בגין פעילותו הרפואית, פטור שמעיד גם על ההכרה בחשיבות המוסד מצד השליטים. לדברי דולב:

מסתיים במאמר ייחודי, 'ירושלים של חולי בראי הספרות העברית החדשה'.

כאמור חלקו הראשון של קובץ המאמרים עוסק רובו ככולו בתקופות קדומות. יאיר זקוביץ מתאר במאמרו 'על מגפות, נסים, מלאכים וחסינות ירושלים' את החיבור בין ירושלים, בית המקדש, האמונה והמגפה כאמצעי אלוהי להענשה או להצלה. המאמר מביא בעיקר גרסאות ופרשנויות שונות לשני סיפורי מגפות ולמעמד המיוחד של ירושלים וקדושתה כגורם המעכב את המגפה. מסיפור שתי המגפות עולה כי בני התקופה ראו את המגפה לא כתחלואה המונית הנגרמת מגורם ארצי אלא כאמצעי ענישה או הצלה אלוהי הקשור ישירות לאמונה ופחות לרפואה עצמה. זקוביץ מסיים: 'שני הסיפורים על הצלת ירושלים בין בעקבות מגפה ובין בזכות מגפה, הרימו תרומה ליצירת האמונה בדבר חסינותה של ירושלים: רעה לא תיפגע בעיר שבה שוכן מקדשו של ה' אלוהי ישראל' (עמ' 34).

באותו הקשר כותב זקוביץ על 'ארבעה מלכים חולים בירושלים' אולי כהמשך או דווקא כאנטיזה למאמרו הראשון. קדושת ירושלים אמנם מונעת פגיעה רפואית כמו מגפות, אך קיים קשר ישיר בין אמונה לבין תחלואה, וקדושת העיר אינה מונעת את מחלתו ואת מותו של מי שאינו דבק באמונה. 'אסא, יהורם ועוזיה חלו בחטאם ואילו חזקיהו אשר נושע ונרפא חטא גם הוא בחטא הגאווה לאחר שנרפא והעונש אינו מאחר לבוא: ויהי עליו קצף ועל יהודה וירושלים' (עמ' 56). כך גם ב'סיפור ריפוי של המלך אבגר' בתקופת צמיחתה של הנצרות, המתואר במאמרה של אמה מעיין-פנר, וגם כאן הריפוי הוא בזכות האמונה – בנצרות וכישוע.

הדיון בירושלים בהקשר של מחלה, אמונה והחלמה, אם במקרה פרטי ואם בעת מגפה, עובר חוט השני בכל המאמרים העוסקים בתקופות

חותם מאמרו של עמר, העוסק בתקופות השונות; המאמר מתמקד בסממני המרפא שבהם השתמשו בכל תקופה, ועמר מנסה לזהותם בעזרת המקרא וצמחי המרפא המצויים בארץ־ישראל היום. בין חומרי המרפא שהוא מציג נכללים האופיום, המופק מצמחי הפרג, האספלט מים המלח וכן האזוב, המשמש לריפוי תחלואת עור ואף צרעת. המאמר דן גם בסוגיית ההיגיינה, הקשורה לרפואה ולבריאות – רחצה, בתי מרחץ, בתי שימוש והעירוב הרפואי־פולחני שממנו נובע החשש שחולים שגופם טמא, כגון חולי צרעת, יטמאו את עבודת הקודש. עמר גם סוקר את הניסיונות שנעשו בעיקר בימי ביניים לייצר תריאק, סם נוגד רעלים. תקופת הרפואה המסורתית בארץ־ישראל הסתיימה לדברי עמר בשלהי המאה התשע עשרה, עם בואו של ד"ר טיטוס טובלר לירושלים. בסיפא של מאמרו הוא כותב: 'טובלר פרסם מחקרים רבים בהם תיעד בהרחבה גם את מצב הרפואה בירושלים בתקופתו. כך למשל רשם בדקדקנות את התרופות המסורתיות שמצא בחנותו של סוחר ערבי בשוק הבשמים. מרבית הסממנים שרשם נמכרים עד היום באותו מקום ממש, בטווח הליכה ממוזיאון מגדל דוד' (עמ' 92).

המאמרים בחלקו השני של קובץ המחקרים עוסקים כאמור בעיקר ב־200 השנים האחרונות, ובזכות ריבוי המקורות הם מציירים תמונה היסטורית־רפואית מבוססת יותר ומפורטת יותר של אירועים רפואיים בירושלים ובסביבתה. לעומת תיאור המגפות בתקופת דוד, דן בראל פורס דיון רחב במגפת הכולרה (חולירע) בירושלים בשנת 1865, מגפה שפגעה בעיר באופן קיצוני, ושעוררה פחד גדול; המגפה חייבה הסגר, יצרה מתח ומצוקה בקרב תושבי העיר, וגרמה לרעב ולמחסור במזון ובמשקה. בראל מציין במיוחד את ההתארגנות החברתית הקהילתית יוצאת הדופן של אנשי ירושלים לסייע לחולים ולא לנטוש

עדות ליכולותיו הארגוניות של בית החולים אפשר למצוא בסיפור הטיפול בנפגעי קרב תל־גזר, שאירע ביום 25 בנובמבר 1177. בקרב שניטש בין הכוחות הצלבניים לבין כוחות מוסלמיים בפיקודו של צלאח א־דין הובס הכוח המוסלמי אולם גם הצבא הצלבני ספג אבדות רבות. על פי התיאור, שבע מאות וחמישים נפגעים מהם פונו לירושלים, מרחק שעות לא מעטות. תוך יממה נקלטו כולם בבית החולים של ההוספיטלרים ושם טופלו בהתאם לשיטות שהיו נקוטות באותה עת (עמ' 65).

בית החולים ההוספיטלרי בירושלים נחרב בשנת 1187, אך גם לאחר מכן הוא השפיע על התפתחותם של בתי החולים המודרניים באירופה מהמאה השלוש עשרה ואילך. מאמרו של נרציס קלימס 'הרפואה הפרנציסקנית בירושלים' מציג את הרשומות ההיסטוריות של שירותי הרפואה שסיפקו הנזירים לעולי הרגל בבתי החולים הקטנים שהקימו בעיר, ואשר בהם טופלו כל עולי הרגל ללא אפליה מטעמי דת או מוצא. קלימס מביא את התיעוד על מוסדות אלה וסוקר לראשונה את פעילותו של בית המרקחת המיוחד שהקימו הנזירים, ושבו רקחו את חומרי הרפואה שלהם. בית המרקחת פעל עד שלהי התקופה העות'מאנית ואף הוא סיפק תרופות לכל דורש ללא אפליה. מאמרו של פ"ב בגאטי, העוסק גם הוא בבית המרקחת של המנזר הפרנציסקני בירושלים, מרחיב בנושא חומרי המרפא והתרופות אשר הכינו הנזירים, רובם ככולם על בסיס ספרות רחבה שהייתה בידיהם בתחום הרוקחות. בגאטי מציין כי על פי המקורות סומנו התרופות לפי סוגיהן או ייעודן הספציפי, למחלה או לאיבר. במסגרת זו הוחל גם בחיפוש אחרי מרפא מיטבי ייחודי לכל התחלואים, בלזם ירושלים, והדמות המרכזית בניסיון ליצור תרופת פלא היה האב אנטוניו, ששימש כראש המרפאה ובית המרקחת הפרנציסקני בירושלים החל בשנת 1686. את קבוצת המאמרים על התקופות הקדומות

הרפואה בירושלים בתקופה הנדונה. לסיום מובאים שני מאמרים מיוחדים. האחד מספר את סיפורו של הרופא ד"ר אהרן מאיר מזי"א, אשר נוסף על פעילותו הרפואית הכין מילון ותרגום רפואי לעברית של שמות מחלות, 'ספר המונחים לרפואה ולמדעי הטבע', שהפך לבסיס שעליו צמחה הספרות הרפואית המדעית בעברית. ולסיכום שאינו רפואי־מדעי מובא מאמרה של מעין הראל 'ירושלים של חולי' בראי הספרות העברית החדשה. 'ארץ של משוגעים ושל תחלואים', מצטטת הראל את יוסף חיים ברנר, ואכן לתחלואה יש מקום מכובד ביותר בספרות העברית החדשה על ירושלים ובספרות שמחבריה היו אנשי ירושלים כשמואל יוסף עגנון. התיאורים הספרותיים שמביאה הראל מחברים במעין חוט בלתי נראה את כל פרקי הספר וקושרים בין הרפואה והתחלואה לבין העיר, קדושתה והאמונה בכוחה לרפא – מראשיתה ועד היום.

חלקו השני של הספר, המביא תצלומים של מוצגים חזותיים: חומרים, כלים, רשומות רפואיות וכדומה, בלוויית הסבר מפורט בעברית ובאנגלית, הוא מרהיב, מרתק ומעשיר מאוד את הדיון בנושא רפואה ואמונה בירושלים. חלק נכבד מן הממצאים נחשפו לראשונה לעיני הציבור בתערוכה 'ירושלים: גיליון רפואי', כגון ספר הרפואות של משפחת מיוחס, מדי האחות הרחמנייה מבית החולים למחלות עיניים סנט ג'ון, מרשמים למחלות עיניים, ספר הניתוחים של ד"ר משה ארלנגר, תיק העזרה הראשונה של מגן דוד אדום, הערכה המנדטורית לבדיקת איכות המים – נושא חשוב ומרכזי ביותר בחיי התושבים בעיר, וכן כלי התריאק המיוחדים מהמאה השבע עשרה. חלק זה, שהוא לבו של הספר, ראוי לציון ולשבח. הוא מאפשר לחוקרים ולקוראים שאינם בקיאים בפרטי הנושאים השונים לקבל תמונה מלאה, מעמיקה ואיכותית, המרחיבה את הדעת

אותם כפי שקרה בערים אירופיות בעת מגפה. כסיכום מאמרו מציע בראל תובנה מעניינת – לדבריו מגפת הכולרה האיצה את הזימות ליציאה אל מחוץ לחומות והובילה לבנייתה של העיר החדשה, וזאת על מנת להתמודד עם הצפיפות הרבה, עם בעיות הביוב ועם המחסור במים נקיים שהיו נחלתם של יושבי העיר העתיקה, ושסייעו להתפרצות המגפה. לדברי בראל האמונה שמקורה של כולרה באוויר רע, הובילה לחיפוש מקום שהאוויר הצח בו ימנע בעתיד את הופעתה של המגפה. 'כך אירע שהבנה אשר התבססה על ידע מדעי מוטעה שימשה זרו בתוכניות להקמת השכונה המרוחקת' (עמ' 101).

מאמרו של דולב 'מגפות בירושלים מהמאה התשע עשרה ועד לימי השלטון הבריטי' מרחיב את היריעה בהמשך למאמרו של בראל, שהתמקד במגפה אחת. דולב בוחן את ההיסטוריה מנקודת מבטו של רופא וחוקר, הוא מתאר את העיר המלוכלכת והתברואה הירודה, את מצבם הקשה של הילדים כתוצאה מתנאים אלה, את פגיעתם של הדיפטריה, מחלת הילדים שגרמה למות רבים מהם, וטיפוס הבהרות, את הדיונים המדעיים בעיתונות העברית בת התקופה ואת פעילותם של הרופאים בעיר ומאבקם לא רק במחלות עצמן אלא גם בגורמים שסייעו להתפרצותן – התשתיות העירוניות הירודות. דולב מציין את השינוי המהותי שהגיע לעיר עם כיבושה על ידי בריטניה; התקנים ההיגייניים והתברואתיים שהנהיגו הבריטים הורידו עד מאוד את שכחות המגפות בעיר.

מרדכי נאור מציג את סיפוריהם של רופאים וחולים ב'ירושלים של פעם', במאה התשע עשרה ובתחילת המאה העשרים, ומשלים למעשה את התמונה הרפואית שציירו בראל ודולב. מאמרו של נאור ציורי וצבעוני, והמידע הרחב שהוא מביא מבהיר את השינוי הרדיקלי שעברה

שלמוסדות הבריאות היהודיים היה תפקיד מרכזי בכל הקשור לרפואה בעיר הן בשלהי התקופה העות'מאנית והן בתקופה הבריטית. דמותו של ד"ר משה ואלך, מייסדו ומנהלו של בית החולים 'שערי צדק', נזכרת אמנם במבוא המצוין שכתבה שלו-כליפא, אך אין בכך די; מן הראוי היה להקדיש מאמר מיוחד לבית החולים 'שערי צדק' דווקא בגלל דמותו של ד"ר ואלך והיותו של בית החולים מוסד שומר מסורת ששילב מראשיתו בין הרפואה המדעית לאמונה היהודית.

לסיכום, 'ירושלים: גיליון רפואי' הוא ספר בעל ערך מיוחד, אשר עורכיו קיבלו עליהם משימה כבדה וראויה: להעמיד תצוגה משולבת, מדעית ומוזאאונית, של נושא ייחודי העובר כחוט שני בתולדות העיר. הספר שלפנינו הוא מקור ייחודי לכל המתעניין הן בתולדות הרפואה והן בתולדות העיר ירושלים.

ומאפשרת להבין עד לפרטים את סיפורה המופלא של הרפואה בירושלים.

בעוד חלקו השני של הספר כמעט מושלם, בחלקו הראשון מן הראוי היה לשנות את האיזון בין המאמרים. המאמרים הראשונים, העוסקים בתקופת בית ראשון, אינם דנים ישירות בנושא רפואה ואמונה בירושלים, ושילובם בספר מאולץ; הם אינם מרחיבים בנושא עצמו, אלא נותנים תמונה כוללת בלבד. לעומת זאת המאמרים בחלקו השני של קובץ המחקרים עוסקים ישירות בנושא רפואה ואמונה בירושלים וזאת מנקודת מבט מחקרית מבוססת, ומציגים סוגיות הרלוונטיות לנושא. עם זאת בולט בחלק זה היעדרם של מאמרים על בתי החולים ומוסדות המרפא היהודיים בירושלים בשלהי המאה התשע עשרה, כגון 'שערי צדק', 'משגב לדרך', 'ביקור חולים' ו'עזרת נשים'; זהו חיסרון גדול, מפני